

A Comparative Study between the Term “Social Responsibility” and the Quranic Concept of “Wilayat” With the Method of Component Analysis of Meaning

Mohammad Hossein Akhavan Tabasi¹
Mohammad Parsaian²
Hossein Shojaei³

ABSTRACT

Social responsibility is one of the basic concepts in modern social sciences that refers to people’s sense of responsibility towards their society. A wide literature has been produced about this concept in social sciences, from which the semantic components of this concept can be extracted. The question of this research is that in the Holy Qur’an, what concept can be found regarding social responsibility, which on the one hand has something in common with the term “social responsibility” and provides the context for interdisciplinary connection, and on the other hand, defines the distinctions and prominences of the Qur’anic discourse on this matter. For this purpose, the method of component analysis of meaning, which is one of the methods of semantic science has been used.

It has reached the conclusion that the Qur’anic concept of Wilayat (guardianship) when it is mentioned in the communication among the members of the society (believers), refers to the social responsibility as a vital element for the connection among the members of the faith community. This is despite the fact that in the western literature, social responsibility is mainly focused on companies and meant to improve profitability.

KEYWORDS: Social Responsibility, Wilayat (Guardianship), Holy Qur’an, Component Analysis, Semantics

1- PhD in Qur’an and Hadith Sciences, Center for Interdisciplinary Studies of the Holy Qur’an, Academic Center for Education, Culture and Research, Tehran, Iran (corresponding author), mhat.isu@gmail.com

2- PhD in Qur’an and Hadith Sciences, Center for Interdisciplinary Studies of the Holy Qur’an, Academic Center for Education, Culture and Research, Tehran, Iran, m.iqna@yahoo.com

3- PhD in Qur’an and Hadith Sciences, Center for Interdisciplinary Studies of the Holy Qur’an, Academic Center for Education, Culture and Research, Tehran, Iran, shojaeihosein030@gmail.com

هم‌سنجی اصطلاح «مسئولیت اجتماعی» و مفهوم قرآنی «ولایت» با روش تحلیل مؤلفه‌ای معنا

محمد حسین اخوان طبسی^۱

محمد پارسائیان^۲

حسین شجاعی^۳

چکیده

مسئولیت اجتماعی، یکی از مفاهیم اساسی در علوم اجتماعی مدرن است که ناظر به احساس مسئولیت افراد در قبال جامعه خویش است. درباره این مفهوم در علوم اجتماعی ادبیات وسیعی تولید شده است که می‌توان از خلال آن‌ها مؤلفه‌های معنایی این مفهوم را استخراج نمود. پرسش این پژوهش آن است که در قرآن کریم، چه مفهومی را می‌توان ناظر به مسئولیت اجتماعی یافت که از یک‌سو اشتراکاتی را با اصطلاح مسئولیت اجتماعی داشته و زمینه پیوند میان‌رشته‌ای را فراهم آورد و از سوی دیگر تمایزها و برجستگی‌های گفتمان قرآنی در این باره را مشخص سازد. برای این منظور از روش تحلیل مؤلفه‌ای معنا بهره گرفته شده که یکی از روش‌های دانش معناشناسی است. این پژوهش به این نتیجه دست‌یافت که مفهوم قرآنی «ولایت» آنگاه که در ارتباط میان اعضای جامعه (مؤمنان) مطرح می‌شود، ناظر به مسئولیت اجتماعی است و عنصری حیاتی برای پیوند میان اعضای جامعه ایمانی است. این درحالی که است که در ادبیات غربی، مسئولیت اجتماعی عمدتاً

۱- پژوهشگر مرکز مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم، جهاد دانشگاهی، تهران، ایران؛ mhat.isu@gmail.com

۲- مدیر مرکز مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم، جهاد دانشگاهی، تهران، ایران؛ m.iqna@yahoo.com

۳- پژوهشگر مرکز مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم، جهاد دانشگاهی، تهران، ایران.

shojaeihosein030@gmail.com

ناظر به شرکت‌ها و جهت ارتقای سودآوری طرح شده است.

واژه‌های کلیدی: مسئولیت اجتماعی، ولایت، قرآن کریم، تحلیل مؤلفه‌ای، معناشناسی

۱. مقدمه و بیان مسئله

یکی از مهم‌ترین پیشران‌های توسعه در یک جامعه، مشارکت و مسئولیت‌پذیری افراد یک جامعه در ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است. در حقیقت افراد با احساس مسئولیت‌پذیری اجتماعی در پیشبرد امور محل زندگی خود مشارکت می‌کنند و به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم در بهبود حیات اجتماعی خود و جامعه سهیم می‌شوند. مسئولیت اجتماعی احساس تعهد، وظیفه و تعلق افراد نسبت به جامعه و مسائل آن است که در مرحله اول فرد را درگیر می‌کند و در مرحله نهایی با اوج‌گیری در اقدام و عمل فرد ظاهر می‌شود و همین امر منجر می‌شود تا متناسب با آن در جامعه اثرگذار باشد. ادبیات مسئولیت‌پذیری اجتماعی بیشتر در قالب مسئولیت‌پذیری شرکتی یا سازمانی مورد بررسی قرار گرفته و مفهوم آن کمتر در متون دینی مورد پی‌جویی و تحلیل قرار گرفته است. این در حالی است که حقیقت مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قالب مفاهیم متعددی ضمن آیات و روایات مورد توجه و تأکید است. در این تحقیق بنا است پیوند مسئولیت اجتماعی با یکی از مفاهیم محوری قرآنی کریم، یعنی مفهوم «ولایت» نشان داده‌شده و شباهت‌ها، تفاوت‌ها و نسبت میان آن دو مشخص گردد.

مسئولیت اجتماعی^۱ از مفاهیم مورد توجه در علوم اجتماعی است که در دهه‌های اخیر بسیار مورد توجه قرار گرفته و ادبیات نظری آن توسعه فراوانی یافته است. گسترش نظام شهرنشینی و پیچیده شدن هرچه بیشتر روابط در قالب نقش‌های متعدد باعث شده تا مسئولیت اجتماعی به یک موضوع نوظهور جامعه‌شناختی تبدیل شود. این مفهوم که به تعهد، وظیفه و تعلق افراد و گروه‌ها اشاره

دارد، مورد توجه جامعه‌شناسان و صاحب‌نظران این حوزه قرار گرفته است (طالبی و خوش‌بین، ۱۳۹۱: ۲۱۱-۲۱۲). تأمین نیازهای مادی و معنوی فرد در جامعه و بهره‌مندی از آثار سودمند تعاملات اجتماعی، موجب ایجاد احساس مسئولیت‌پذیری او در برابر جامعه می‌شود. به بیان دیگر انسان طی فرآیند جامعه‌پذیری این مهارت را فرامی‌گیرد که چگونه در جامعه زندگی و نیازهای خود را برآورده کند. یادگیری درست این مهارت می‌تواند منجر به شکل‌گیری مسئولیت‌پذیری اجتماعی شود (یزدان پناه و حکمت، ۱۳۹۱: ۱۲۸).

مسئولیت‌پذیری اجتماعی در واقع نوعی احساس التزام به عمل یا واکنش فردی در موقعیت‌های گوناگون به دلیل تقید به دیگران است. این مفهوم بیان می‌دارد افراد و اقشار گوناگون جامعه، در قبال جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند، وظایف و مسئولیت‌هایی را بر عهده‌دارند (سبحان نژاد، ۱۳۷۹: ۱۸). بحث از مسئولیت اجتماعی، در گام نخست ناظر به مسئولیت اجتماعی شرکتی، یعنی وظایف شرکت‌ها، سازمان‌ها و نهادهای اقتصادی در قبال جامعه‌ای که در آن فعالیت می‌کنند، مطرح شد؛ اما در ادامه به مسئولیت اجتماعی فرد و مسئولیت اجتماعی دولت نیز توجه شد. دلیل این امر آن بود که در گذشته و به‌طور سنتی، آنچه بیشتر مورد توجه اندیشمندان علوم انسانی و اجتماعی قرار داشت، مفاهیمی چون حقوق انسان، حقوق شهروندی، آزادی و ... بود که تأکید خود را بر «حق» فرد نهاده و نسبت به «مسئولیت»‌های او بی‌توجه بوده است. در دهه‌های اخیر، بحث مسئولیت‌های انسان دوباره مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته و این پرسش مطرح شده که فرد چه مسئولیت‌هایی در برابر جامعه خویش دارد. از دگر سو، با مروری بر آیات قرآن کریم درمی‌یابیم مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم دارای ابعاد و مصادیق بسیار گسترده‌ای است. با این حال، پژوهش‌های صورت گرفته درباره مسئولیت اجتماعی در قرآن، اندک بوده و تاکنون چندان مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. به‌طور مشخص، تاکنون پژوهشی سامان نیافته تا مفاهیم و کلیدواژگان ناظر به مسئولیت اجتماعی را در قرآن کریم به‌طور روشمند نشان دهد.

این پژوهش بنا دارد با استفاده از روش «تحلیل مؤلفه‌های معنایی» که یکی از

روش‌های معناشناسی است، نشان دهد چگونه می‌توان اصطلاحی مدرن به‌مانند مسئولیت اجتماعی را به‌طور روشمند در قرآن کریم دنبال کرده، یک یا چند مفهوم قرآنی مرتبط با آن را کشف نموده و سپس با مقایسه رویکرد قرآنی با رویکرد علوم اجتماعی، شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو به مسئولیت اجتماعی را نمایان ساخت.

۲. ادبیات نظری مسئولیت اجتماعی

در خصوص ارائه تعریفی از مسئولیت اجتماعی باید گفت کلارکسون (۱۹۹۵) به نقل از فضل الهی (۱۳۹۴) اشاره می‌کند که با وجود صدها مطالعه تجربی در زمینه بررسی مسئولیت اجتماعی، هنوز تعریف جامع و دقیقی ارائه نشده است. باین‌همه با توجه به جایگاه و بعد اجتماعی بودن آن می‌توان چنین گفت که انسان نه‌تنها نسبت به سرنوشت خویشتن مسئول است؛ بلکه مهم‌تر از آن، نسبت به سرنوشت جامعه، گروه و نظامی که در آن زندگی می‌کند نیز مسئولیت دارد و این مسئولیت با توجه به درجه، مرتبه و منصب هر فرد متفاوت است. با توجه به مفهوم مسئولیت‌پذیری که نوعی احساس التزام به عمل با واکنش فردی در موقعیت‌های گوناگون به دلیل تقید به سایرین است، این بعد نیز تقید فرد به پاسخ به احساسات و مسائل اطراف و در ارتباط با دیگران را نمایان می‌سازد (مرادی و همکاران، ۱۳۹۱). می‌توان گفت مسئولیت اجتماعی نوعی احساس التزام به عمل یا واکنش فردی در موقعیت‌های گوناگون به دلیل تقید به دیگران است. نوعی احساس تعهد و پایبندی به دیگران، تبعیت از قواعد و معیارهای اجتماعی و درک قواعد گروهی که در ذهن فرد شکل گرفته است و بر رفتارهای او اثر می‌گذارد (سبحان نژاد، ۱۳۷۹: ۱۸).

کارول^۱ (۱۹۹۱) از پایه‌گذاران و صاحب‌نظران مباحث مسئولیت اجتماعی معتقد است: «داشتن مسئولیت اجتماعی و التزام به آن به معنای آن است که افراد و سازمان به‌گونه‌ای اخلاقی و انسانی و با حساسیتی خاص به موضوعات و مسائل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و زیست‌محیطی می‌اندیشند و در باب این مسائل

1- Archie Carroll

رفتار می‌کنند» (کارول، ۱۹۹۹: ۲۸۷). همچنین اسمیت^۱ (۲۰۱۳) عنوان می‌کند «تمام سازمان‌ها، بنگاه‌ها و مؤسساتی که در گذشته فقط سود و زیان خود را وزن می‌کردند، تحت فشار مردم و محافل اجتماعی دید خود را اندکی به فراتر از منابع صرف سازمانی دوخته‌اند. دیگر به‌وضوح مشخص است که اعمال سازمان‌ها و بنگاه‌های اقتصادی بر محیط بیرونی تأثیر به‌سزایی خواهد داشت و نمی‌توان سود و زیان ناشی از سازمان‌ها بر جامعه را نادیده گرفت. جهت مسئولیت اجتماعی به سمتی است که فواید اجتماعی در آن امتداد است. لذا تلاش بر این بوده است که سود و زیان سازمان‌ها به‌گونه‌ای باشد که مردم هزینه اضافه متحمل نشوند» (نوربخش و اکبری، ۱۳۹۶: ۴۲).

بررسی و تحلیل مسئولیت‌پذیری اجتماعی از منظر جامعه‌شناختی در سه سطح خرد، میانی و کلان قابل مطالعه است. در سطح خرد؛ مسئولیت‌پذیری اجتماعی به‌عنوان احساس تعهد و کنشی که تک‌تک افراد در قالب نقش‌های خود نسبت به یکدیگر دارند، در نظر گرفته می‌شود. نمونه آن مسئولیت‌پذیری اجتماعی جوانان است. در سطح میانی؛ مسئولیت‌پذیری اجتماعی در ارتباط با گروه، سازمان و مانند آن مطرح می‌گردد. مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت‌ها و سازمان‌های تولیدی (CSR) در قابل مشتریان و ارباب‌رجوع، در این سطح از بررسی قرار می‌گیرد. در سطح کلان نیز مسئولیت‌پذیری اجتماعی دولت-ملت‌ها در نظام جهانی مطرح می‌شود (طالبی و خوشبین، ۱۳۹۱: ۲۱۵-۲۱۶). از آنجا که مسئولیت اجتماعی مفهومی نوین در ادبیات علوم انسانی است و مراحل تکوین و نضج خود را در این حوزه طی کرده است، این مفهوم قاعدتاً در قرآن کریم با این اصطلاح و تعبیر وجود ندارد. لذا بایستی به دنبال مفاهیمی از قرآن کریم باشیم که مؤلفه‌های مفهوم موردنظر را پوشش داده و به‌نوعی، اشاره به مفهوم مسئولیت اجتماعی داشته باشند.

مفهوم شناسی اجزای ترکیب «مسئولیت‌پذیری اجتماعی» نشان می‌دهد مسئولیت‌پذیری اجتماعی یک ویژگی مثبت انسانی است. ویژگی‌های انسانی ویژگی‌هایی ذاتی یا اکتسابی هستند که افکار، احساسات و رفتار انسان را

مدیریت می‌کند و از آنجا که مسئولیت‌پذیری اجتماعی، جنبه اجتماعی دارد، این ویژگی روابط میان فرد از یک سو و جامعه و دیگر انسان‌ها از سوی دیگر را مدیریت می‌کند و شخص را وامی‌دارد نسبت به سعادت، رفاه و رفع نیازهای دیگر انسان‌ها دغدغه داشته باشد. بنابراین می‌توان گفت: مسئولیت‌پذیری اجتماعی، نوعی دغدغه مندی است که شخص را بر آن می‌دارد که در برابر سعادت و رفاه جامعه و دیگر انسان‌ها بی‌تفاوت نباشد و به تکالیف اجتماعی که بر عهده اوست اهتمام ورزد.

از دگر سو، مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم دارای شاخص‌هایی است که آن را نسبت به مسئولیت اجتماعی در رویکرد غربی متفاوت می‌گرداند. این شاخص‌ها عبارت‌اند از: الزامی بودن، ارزش بودن، پیمانی نانوشته بودن، گره خوردن مسئولیت‌های فردی با مسئولیت‌های اجتماعی، دوسویه بودن مسئولیت‌پذیری اجتماعی، عدم ایراد انگیزه‌های منفعت‌طلبانه اخروی، عدم شرط بودن فعلیت مسئولیت، لزوم انگیزه الهی در ایفای مسئولیت اجتماعی، وسعت دامنه، عهده‌داری افراد در کنار نخبگان و دولت‌ها، امتداد زمانی (مسئولیت نسبت به گذشتگان و آیندگان)، لزوم یکپارچه نگری در مسئولیت‌های اجتماعی، تأکید بر اصل «خود را جای دیگران دیدن» و بازگشت مسئولیت‌های اجتماعی به مسئولیت در برابر خداوند (کمانی، ۱۴۰۰: ۶۱-۶۴).

۳. پیشنهاد

پژوهش‌هایی که در داخل کشور به انجام رسیده است، مسئله مسئولیت اجتماعی را از منظرهای گوناگون به بحث گذاشته‌اند که اشاره به همه آن‌ها در این مجال نمی‌گنجد و لذا تنها به رویکردهای پرداخته شده در آن‌ها اشاره می‌شود. برخی از پژوهش‌ها به مقوله مسئولیت‌پذیری یا نقطه مقابل آن، مسئولیت‌گریزی پرداخته و مسئولیت‌پذیری اجتماعی را شاخص‌سازی کرده‌اند. برخی دیگر از پژوهش‌ها به دنبال آزمون میزان مسئولیت‌پذیری اجتماعی در میان گروهی از جامعه، نظیر دانشجویان یا کارکنان یک شرکت بوده‌اند. بعضی از پژوهش‌ها به مسئولیت اجتماعی سازمان‌ها توجه نشان داده و به دنبال بومی‌سازی و یا

استخراج شاخص‌های آن از متون دینی برآمده‌اند. همچنین مسئله پی‌جویی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی به‌طور عام، در قرآن کریم و سایر متون دینی (نظیر نهج‌البلاغه)، موردعلاقه پژوهشگران داخل کشور بوده و برخی پژوهش‌ها در این زمینه سامان‌یافته است؛ اما تاکنون پژوهشی که بتواند مفهوم مسئولیت اجتماعی را به‌طور خاص با یک مفهوم قرآنی پیوند داده و نقاط اشتراک و تفاوت را به‌دقت نشان دهد تاکنون منتشر نشده است.

۴. روش تحقیق

در این پژوهش، از روش «تحلیل مؤلفه‌ای» که یکی از روش‌های رایج در دانش معناشناسی است، استفاده شده است. بر طبق این روش، هر معنا خود از مؤلفه‌های معنایی تشکیل شده که می‌توان با تجزیه معنا، بدان‌ها دست‌یافت. مبتنی بر این، نگارندگان پیش‌تر و در مقاله‌ای به نام «روش پی‌جویی اصطلاحات تخصصی علوم انسانی در قرآن کریم (رویکردی معناشناختی)»، یک روش اختصاصی سازی شده و بومی‌سازی شده برای مطالعه مفاهیم قرآنی و پیوند آن با مفاهیم علوم انسانی ارائه نموده‌اند. این مقاله مبتنی بر روش مذکور، قدم‌به‌قدم مسیر موردنظر را پیموده است. بر طبق این روش، مرحله اول و اساسی اصطلاح تخصصی است. در این مرحله مؤلفه‌های معنایی اصطلاح از منابع به‌دست‌آمده و پس از دسته‌بندی مؤلفه‌ها، مؤلفه‌های اصلی، جانبی و ویژه آن تعیین می‌گردد. در مرحله دوم بایستی معادل‌یابی و تحلیل مفهوم قرآنی انجام شود. در این مرحله با انتخاب معادل قرآنی، دست به تحلیل معناشناختی آن در پیکره و بافت قرآن می‌زنیم (با رویکردهای تاریخی، ساختاری و فرهنگی). مرحله سوم، به هم‌سنجی مؤلفه‌های اصطلاح با مؤلفه‌های مفهوم قرآنی پرداخته و با تعیین مؤلفه‌های همسو، ناهم‌سو و ویژه هر یک، امکان تطبیق مفاهیم در دوسویه قرآن و علوم انسانی را فراهم می‌آورد (اخوان طبسی و شجاعی، ۱۴۰۱: ۱-۲).

۵. تحلیل مؤلفه‌ای اصطلاح «مسئولیت اجتماعی»

در گام اول، به‌واکای اصطلاح مسئولیت اجتماعی و کشف مؤلفه‌های معنایی

آن می‌پردازیم. مسئولیت اجتماعی، خود مرکب از دو جزء «مسئولیت»^۱ و «اجتماعی»^۲ است که بایستی ابتدا هر یک را جداگانه مورد بررسی قرار داد و سپس به خود اصطلاح پرداخت.

الف) استخراج مؤلفه‌های معنایی

برای استخراج مؤلفه‌ها، به سراغ فرهنگ‌های لغت، فرهنگ‌های ریشه‌شناختی و کتب و نظریات اثرگذار خواهیم رفت. نکته حائز اهمیت در اینجا این است که بایستی بر واژگان اصلی و نه ترجمه آن‌ها، متمرکز باشیم.

مؤلفه‌های معنایی «مسئولیت»: واژه «مسئولیت» معادلی است که برای اصطلاح Responsibility در زبان انگلیسی نهاده شده است. اصل واژه انگلیسی responsibility معنای «پاسخگو بودن»^۳ را در خود دارد و این پاسخگویی می‌تواند «جنبه اخلاقی، قانونی یا ذهنی» داشته باشد. منظور از جنبه ذهنی آن است که فرد شخصاً و بدون الزام بیرونی، مسئولیت امری را قبول کرده و نسبت به آن احساس تعهد کند. در مقابل، جنبه اخلاقی یا قانونی یک الزام بیرونی است که فرد را وادار به پذیرش تعهد در قبال یک امر کرده و او را ملزم به پاسخگویی در برابر آن امر می‌کند. همچنین این واژه به صورت ضمنی، معنای «قابل اعتماد بودن» و «مورداتکا بودن»^۴ را هم می‌رساند؛ زیرا اگر به فردی مسئولیتی واگذار شود، به آن فرد اعتماد شده و او در انجام آن مسئولیت قابل اتکا دانسته شده است (مریام-ویستر، ۲۰۲۲: ذیل مدخل مسئولیت).

واژه مسئولیت در زبان فارسی، مصدر صناعی به معنای ضمان، تعهد و مؤاخذه است (دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل مدخل). مسئول یعنی شخصی که کاری بر عهده اوست و اگر بر آن عمل نکند، از او بازخواست می‌شود (عمید، ۱۳۶۳: ذیل مدخل). مسئولیت‌پذیری یعنی توانایی در جوابگویی و احساس مسئولیت کردن و در برابر آن مسئولیت‌پذیری قرار می‌گیرد که به معنی مسئولیت امری را پذیرفتن است (انوری، ۱۳۸۲: ذیل مدخل). مسئولیت در اصطلاح، به معنای پاسخگویی

1- Responsibility

2- Social

3- being responsible

4-reliability, trustworthiness

قانونی، مالی یا اخلاقی است و فرد مسئول، انسانی است معتمد و قابل اطمینان. آگاهی از مسئولیت، یعنی آگاهی از اینکه خودمان سرنوشت، گرفتاری‌های زندگی، احساسات و در نتیجه رنج‌ها و شادی‌هایمان را پدید می‌آوریم (عمید، ۱۳۶۳: ذیل مدخل).

اگر از منظر فرهنگ‌های ریشه‌شناختی به مفهوم مسئولیت بنگریم، واژه Responsibility در زبان انگلیسی، برگرفته از صورت فعلی respond به معنای «پاسخ دادن و جوابگو بودن» است. این واژه خود برگرفته از واژه لاتین respondere بوده و واژه مذکور خود مرکب از دو بخش پیشوند re- در معنای بازگشت و تجدید^۱ و spondere به معنای «قول دادن، تعهد دادن»^۲ است (اسکیت، ۱۹۶۳: ۵۰۵)؛ بنابراین respond به معنای عملی است که فرد در مقابل قول و تعهدی که پیش‌تر ارائه داده، انجام می‌دهد و آن را بازگشت می‌دهد؛ یعنی در مقابل قولی که پیش‌تر داده، پاسخگویی می‌کند. همچنین از همین ریشه، واژه sponsor در زبان انگلیسی به معنای «کفیل و سرپرست»^۳ ساخته شده است. این واژه همان صورت لاتین sponsor بوده که اسم فاعل از صورت فعلی spondere است (اسکیت، ۱۹۶۳: ۵۸۳). در فارسی نیز مسئول کسی است که سرپرست و کفیل یک فرد یا مجموعه می‌شود.

با این توضیحات، مشخص می‌شود که مؤلفه‌های معنایی اصلی در مفهوم مسئولیت، «قول دادن، تعهد»، «پاسخگو بودن» و «سرپرست و کفیل بودن» (اسم فاعل) است.

مؤلفه‌های معنایی «اجتماع»: اصطلاح Society که در علوم اجتماعی، اصطلاحی شناخته شده است، در معنای لغوی خود به معنای «هم‌نشینی»^۴ و «پیوند»^۵ با دیگران است. همچنین به معنای «گرد هم آمدن» تعدادی از افراد

1- back, in return
2- to promise
3- Skeat
4- surety
5- companionship
6- association

پر باری نیست. نظریه پردازان و توسعه‌دهندگان مفهوم «مسئولیت اجتماعی»، نظیر کارول (۱۹۹۹)، بارتهورپ، میچل و لاولی (۲۰۰۷) و سالوسکی و زولچ (۲۰۱۴)، این مفهوم را به‌طور اعم اشاره به مجموعه فعالیت‌هایی می‌دانند که صاحبان سرمایه، بنگاه‌داران و اهالی کسب‌وکار به‌طور داوطلبانه و به‌عنوان عضوی مفید و مؤثر در جامعه انجام می‌دهند. مسئولیت اجتماعی در ادبیات مدرن، از جستارهای اخلاق کسب‌وکار است که به مسئولیت بنگاه‌های اقتصادی در حفظ، مراقب و کمک به جامعه‌ای که در آن فعالیت می‌کنند، می‌پردازد. این مسئولیت‌ها از منافع سازمان فراتر رفته و پیش برنده سود و منفعت اجتماعی است (لاوسن، ۱۳۸۱: ۶۱).

اما شرکت‌های اقتصادی با چه انگیزه‌ای به مسئولیت‌هایی فراتر از نفع خودشان توجه نشان خواهند داد؟ توجه شرکت‌ها و بنگاه‌های اقتصادی به مسئولیت‌های اجتماعی‌شان هم برای توسعه پایدار جامعه مفید خواهد بود و هم تأثیر مثبتی بر نگرش مشتریان از شرکت و خدمات آن‌ها خواهد داشت (بهاتاچاریا و سن، ۲۰۰۳: ۱۵۹-۱۶۰). مطالعات بسیاری وجود دارند که بیانگر توجه مشتریان به موضوع مسئولیت اجتماعی سازمانی است و اهتمام به مسئولیت اجتماعی سازمانی، رابطه مستقیم و معناداری با وفاداری مشتریان به شرکت دارد (میگنان و همکاران، ۲۰۰۵، به نقل از امیدوار، ۱۳۸۷: ۲۱). از این رو، عنایت به مسئولیت اجتماعی می‌تواند در افزایش سودآوری شرکت نیز اثرگذار باشد؛ بنابراین مسئله مسئولیت اجتماعی در دنیای کنونی، بیشتر یک الزام اخلاقی است و شرکت‌ها نیز جهت جلب توجه مشتریان و افزایش سودآوری خود به رعایت آن اهتمام دارند.

مسئولیت اجتماعی در ادبیات علوم اجتماعی دارای ابعاد مختلفی است. بلکبرن و کاک بدس این مفهوم را به ۵ بعد اقتصادی، جامعه‌گی، سیاسی، فرهنگی و زیست‌محیطی تقسیم می‌کنند. بعد اقتصادی یعنی از فرد به‌عنوان یک شهروند انتظار می‌رود در صورت قرار گرفتن در هر یک از این موقعیت‌های اقتصادی مسئولیت‌پذیری اجتماعی را رعایت کند. برای مثال، در عرصه تولید، فرد می‌تواند مسئولیت‌پذیری اجتماعی خود را از طریق تلاش برای به‌کارگیری سرمایه خویش جهت ایجاد کارگاه‌ها و فعالیت‌های تولیدی نشان دهد. در بعد

سیاسی نیز می‌توان به شاخص‌هایی مانند مشارکت سیاسی، آگاهی سیاسی، پیگیری اخبار و رویدادهای سیاسی مربوط به کشور و مانند آن اشاره داشت. اساس مسئولیت‌پذیری در بُعد جامعه‌گی نیز مبتنی بر رعایت حقوق دیگران، نوع‌دوستی و مشارکت اجتماعی است (طالبی و خوش‌بین، ۱۳۹۱: ۲۱۶-۲۲۱). در بُعد فرهنگی، شناخت مجموعه نشانه‌ها و الگوهای فرهنگی جامعه ملی و احترام و عمل به آن‌ها از بنیان‌های این بُعد از مسئولیت‌پذیری اجتماعی شهروندان به شمار می‌رود. در رابطه با بُعد زیست‌محیطی نیز می‌توان گفت یک شهروند می‌تواند از یک سو با تعدیل و کنترل رفتارهای پرخطر نسبت به محیط‌زیست و از سوی دیگر با تلاش برای بهبود شرایط آن در راستای مسئولیت‌پذیری اجتماعی گام بردارد (طالبی و خوش‌بین، ۱۳۹۱: ۲۱۹).

ب) دسته‌بندی مؤلفه‌ها

با جمع‌بندی مؤلفه‌های مفهوم مسئولیت اجتماعی، می‌توان این مؤلفه‌ها را در قالب مؤلفه‌های اصلی، توضیحی و ویژه دسته‌بندی نمود.

مؤلفه‌های اصلی: مؤلفه‌های اصلی مسئولیت: تعهد، پاسخگویی، اعتماد و اطمینان، سرپرستی و کفالت.

مؤلفه‌های اصلی اجتماعی بودن: همراهی و همکاری، پیوند و اتحاد، مشارکت داوطلبانه، اهداف مشترک.

مؤلفه‌های توضیحی: مسئولیت اجتماعی، مشتمل بر مؤلفه «التزام اخلاقی» است؛ یعنی از افراد و شرکت‌ها انتظار می‌رود به دلیل رعایت اخلاق و التزام درونی و نه یک الزام قانونی و اجباری، به این مسئولیت‌ها عمل کنند.

مؤلفه‌های ویژه: مؤلفه ویژه در اصطلاح مسئولیت اجتماعی مطابق با رویکرد غربی، آن است که مسئولیت اجتماعی با هدف «جلب رضایت مشتری برای کسب سود بیشتر» مورد اهتمام است. همچنین مسئولیت اجتماعی دارای ابعاد پنج‌گانه اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی است.

ج) معادل‌یابی و تحلیل مفهوم قرآنی

در گام دوم، به دنبال یافتن معادلی مناسب برای مسئولیت اجتماعی، در قرآن

کریم خواهیم بود. معادل قرآنی این مفهوم، بایستی دارای مؤلفه‌های مشترک با آن باشد تا بتوان آن را یک معادل نسبی برای مفهوم مورد نظر محسوب کرد و سپس میان آن دو پیوند معنایی را برقرار نمود.

معادلی که برای برقراری این پیوند در قرآن کریم یافت می‌شود، مفهوم «ولایت» (از ماده ولی) است. این مفهوم قرآنی مؤلفه‌های نسبتاً مشترکی با اصطلاح مسئولیت اجتماعی دارد که در ادامه این مؤلفه‌ها معرفی خواهند شد. مفهوم قرآنی «ولایت» که یکی از مفاهیم محوری و پرتکرار در قرآن کریم نیز هست، نقش برجسته‌ای را در نظام اجتماعی قرآن کریم ایفا می‌کند. بر اساس تحلیل لغوی و ریشه‌شناختی، ساختاری و فرهنگی این مفهوم، می‌توان به مؤلفه‌های معنایی تشکیل‌دهنده آن دست یافت.

اکنون به سراغ مفهوم قرآنی «ولایت» می‌رویم تا با استخراج مؤلفه‌های معنایی آن و هم‌سنجی با مؤلفه‌های اصطلاح مسئولیت اجتماعی، فرآیند پیوند میان دو مفهوم تکمیل گردد.

برای تحلیل مفهوم ولایت در قرآن کریم، ابتدا به سراغ استخراج مؤلفه‌های معنایی آن می‌رویم. در گام نخست، آراء لغت‌شناسان درباره ماده ثلاثی «ولی» مطالعه شده و سپس این ماده در زبان‌های سامی ریشه‌شناسی شده است تا مؤلفه‌های معنایی در ریشه آن کشف شود. در گام دوم، واژه «ولی» (جمع آن اولیاء) در قرآن کریم با رویکرد معناشناسی ساختاری مطالعه شده تا مؤلفه‌های افزوده به این واژه در خود قرآن کریم مشخص گردد. در گام سوم نیز رابطه ولایت بر اساس رویکرد معناشناسی فرهنگی مورد مطالعه قرار گرفته تا زمینه فرهنگی این مفهوم در نزد عرب روشن شود. در انتها، مؤلفه‌های معنایی ولایت که حاصل کاربست رویکردهای گوناگون معناشناسی در مطالعه این مفهوم قرآنی است، جمع‌بندی و ارائه می‌شوند.

۱. استخراج مؤلفه‌های معنایی «ولایت»

برای استخراج مؤلفه‌های معنایی مفهوم قرآنی ولایت، ابتدا از منابع لغوی بهره گرفته، سپس به معناشناسی واژه با سه رویکرد تاریخی، ساختاری و فرهنگی خواهیم پرداخت.

لغت‌شناسی ماده «ولی»: نخستین مؤلفه معنایی که لغت‌شناسان برای ماده ولی برشمرده‌اند، معنای «نزدیک بودن» (قُرب) است (ازهری، ۱۴۲۱ ق، ۱۵: ۳۲۱؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ۶: ۱۴۱). به بیان دیگر، فعل وَلَّى - یَلِّی از این ماده معنای «پشت سرهم قرار گرفتن دو چیز بدون فاصله» را می‌رساند. در همین راستا، معنای «پیروی و دنباله‌روی» (متابعت) برای این ماده شکل گرفته است. به نحوی که موالاة به معنای پشت سرهم تیر انداختن یا به‌طور کلی هر دو چیزی که در پی هم هستند، تعریف شده است. از همین رو واژه «الْوَلِّیَّ» به معنای نوعی از باران است که در پس اولین باران بهاری بیارد (فراهیدی، ۱۴۰۹ ق، ۸: ۳۶۵؛ ازهری، ۱۴۲۱ ق، ۱۵: ۳۲۱؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ۸۸۵؛ ابوهلال عسکری، ۱۴۰۰ ق، ۱: ۲۸۷).

دومین مؤلفه مهم در این ماده، معنای «دوستی» (حُبِّ) است. صفت «وَلِّیَّ» به معنای محبّ و خلاف «عدوّ» (دشمن) است و از این معنا، فعل وَاَلَّى به معنای دوست داشتن پدید آمده است (ابن‌درید، ۱۹۸۸، ۱: ۲۴۶؛ ازهری، ۱۴۲۱ ق، ۱۵: ۳۲۲). در ترکیب با مؤلفه پیشین، لغت‌شناسان وَلِّیَّ را «تابع محبّ» معنا کرده‌اند (ازهری، ۱۴۲۱ ق، ۱۵: ۳۲۲، به نقل از ابن‌عربی).

سومین مؤلفه معنایی حاضر در این ماده، معنای «سرپرستی و مسئولیت» است. لغت‌شناسان، ولایت را به «امارت» معنا کرده و تعبیری چون وَلِّیَّ الیتیم و وَلِّیَّ المرأه را به معنای سرپرست یتیم یا زن گفته‌اند (ابن‌درید، ۱۹۸۸، ۱: ۲۴۶؛ ازهری، ۱۴۲۱ ق، ۱۵: ۳۲۲). پس وَلِّیَّ متضمن معنای مسئول بودن در قبال دیگری و بر عهده گرفتن امور دیگری نیز هست.

علاوه بر سه مؤلفه معنایی مذکور، لغت‌شناسان به کاربردهای وَلِّیَّ /مولی در زیست و فرهنگ عرب نیز اشاره کرده‌اند. بخشی از کاربردهای این مفهوم به روابط خانوادگی اشاره دارند، به طوری که این واژه برای پسر، برادر، عمو و پسرعمو استفاده می‌شود (ازهری، ۱۴۲۱ ق، ۱۵: ۳۲۴). برای نمونه در قرآن کریم، در داستان دعای زکریا برای فرزند دار شدن، وَلِّیَّ به معنای فرزند (پسر) استعمال شده است: «... فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا. يَرْتُئِي وَيَرْتُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ...» (مریم: ۵-۶). بخش دیگر کاربردها، فراتر از روابط خانوادگی رفته و به سایر روابط اجتماعی

اشاره می‌کنند. برای نمونه این واژه در معنای «حلیف» و «نصیر» (هم‌پیمان، یاور) کاربرد دارد. همچنین رابطه «ولاء» به رابطه عبد و مولا اشاره می‌کند و مولی به «مُعْتَق» (آزادشده) نیز می‌گویند، از آن رو که بنده پس از آزاد شدن همچنان به آزادکننده خود منتسب است (ازهری، ۱۴۲۱ ق، ۱۵: ۳۲۴).

با این توضیح، به نظر می‌رسد این مفهوم ابتدا ناظر به روابط خانوادگی شکل گرفته و سپس بر پایه این روابط، به روابط اجتماعی فراتر، نظیر رابطه عبد و مولی، رابطه حلف و نصرت و نیز روابط سیاسی (سرپرستی و امارت) توسعه داده شده است.

معناشناسی تاریخی و فرهنگی: قدیمی‌ترین صورتی که می‌توان از ماده ولی سراغ گرفت، بن ثنایی «لو/لی»^۱، یا به عبارتی «ل+حرف عله» در زبان آفروآسیایی باستان^۲ است. در این زبان باستانی، ریشه law/lay- به معنای «پیچیدن، چرخیدن و خم کردن»^۳ بوده است. بازمانده‌ای از این ریشه کهن، ماده «لوی» در زبان عربی و به معنای پیچیدن/چرخیدن است (اورل و استولبوا،^۴ ۱۹۹۵: ۳۵۹). به عبارتی، لوی حاصل افزودن حرف عله به انتهای این بن ثنایی است: لو+ی = لوی. همچنین شکل دیگری از این بن ثنایی همین ماده «ولی» بوده که حاصل افزودن حرف عله به ابتدای بن ثنایی مذکور است: و+لی = ولی.

در زبان‌های سامی، اغلب این ماده به شکل «لوی»^۵ ظاهر شده و تنها در زبان عربی و زبان سبائی است که صورت «ولی»^۶ نیز مشاهده می‌شود (مشکور، ۱۳۵۷، ۲: ۹۹۳). ماده «لوی» در زبان‌های سامی دارای معنای ای است که کاملاً مرتبط با ماده «ولی» است.

در گروهی از زبان‌های سامی نظیر اکدی، حبشی و عربی، این ماده معنای

1- LW/LY

۲- آفروآسیایی باستان (Proto AfroAsiatic) یک زبان باستانی متعلق به حدود ۱۲ هزار سال پیش است که نیای اعلای زبان عربی محسوب می‌شود.

3- Bend, twist

4- Oreil & Stolbova

5- LWY

6- WLY

«پیچیدن، دوره کردن»^۱ را با خود دارد (بلک، ۲۰۰۰: ۱۷۹؛ لسلاو، ۱۹۸۷: ۳۲۱) و در عربی نیز این ماده در معنای پیچیدن (مثلاً طناب) و چرخاندن دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۷۵۲). این معنا، بازمانده همان معنای کهن آفروآسیایی است. در برخی دیگر از زبان‌های سامی چون اکدی، آرامی، سریانی و مندایی، این ماده معنای «همراهی کردن، دنبال کردن»^۲ را نیز یافته است (بلک، ۲۰۰۰: ۱۷۹؛ جسترو، ۱۹۰۳: ۶۹۷؛ پین‌اسمیت، ۱۹۵۷: ۲۳۶-۲۳۷؛ درآور و ماتسوخ، ۱۹۶۳: ۲۳۲). همچنین معنای «پیوستن، متصل شدن»^۳ را می‌توان در زبان عبری و آرامی مشاهده کرد (گزنوس، ۱۹۳۹: ۵۳۰؛ جسترو، ۱۹۰۳: ۶۹۷). معنای همراهی، دنبال کردن و پیوستن، تطوری از معنای کهن «پیچیدن» است؛ از آن‌رو که هرگاه چیزی به دور چیزی پیچیده شود، با آن همراه شده و به آن پیوست می‌گردد.

در زبان عربی، علاوه بر ماده «لوی»، ماده «ولی» نیز کاربرد دارد؛ با این ملاحظه که لوی در عربی معنای کهن پیچیدن را حفظ کرده، اما معنای ثانوی دنبال کردن و پیوستن، به ماده ولی اختصاص داده شده است^۴. از همین‌رو، سامی‌شناسان ماده «لوی» (به معنای همراهی، دنبال کردن) در زبان‌های سامی را نظیر و معادلی برای ماده «ولی» در زبان عربی (با همین معنا) می‌دانند (گزنوس، ۱۹۳۹: ۵۳۰). علاوه بر عربی، در زبان سبائی باستان نیز ماده ولی کاربرد داشته و به‌طور مشخص به اعضای یک قبیله اشاره دارد (بیستون، ۱۹۸۲: ۱۶۰). از سوی دیگر، رابطه ولایت و ولاء در فرهنگ عرب، اشاره به روابط اعضا درون یک خانواده یا قبیله دارد. در نزد عرب، رابطه پدر و فرزند، رابطه مولا با عبد و رابطه اعضای قبیله با رئیس قبیله، از مصادیق رابطه ولاء هستند؛ بنابراین زمینه فرهنگی این مفهوم، روابط قبیله‌ای در نزد عرب بوده است.

معناشناسی ساختاری واژه «ولی»: نگاهی به هم‌نشینی واژه ولی در قرآن کریم نشان می‌دهد این واژه بیش‌ترین هم‌نشینی را با واژه «نصیر» دارد (بقره: ۱۰۷، توبه: ۱۱۶، نساء: ۸۹). این هم‌نشینی حاکی از آن است که رابطه ولاء

1- wrap, twist
2- accompany, follow
3- join, connect

۴- به این پدیده در زبان‌شناسی، تغییر واگرا (Splitter Change) می‌گویند.

میان دو نفر، مستلزم یک مسئولیت است و آن «یاری‌رساندن» به طرف مقابل است. ولی با واژه «حمیم» نیز هم‌نشین شده (فصلت: ۳۴) که تأکیدی بر مؤلفه معنایی «دوستی و محبت» است. سایر هم‌نشین‌های ولی نیز بر همین دو مؤلفه (یاری، محبت) تأکید می‌کنند.

کاربردهای مفهوم ولی را در قرآن کریم می‌توان به دودسته رابطه «ولایت طولی» و «ولایت عرضی» تقسیم کرد. ولایت طولی همان مقام ربوبیت خداوند، ثبوت پیامبر اکرم (ص) و ولایت ائمه اطهار (ع) است (خان بابا، ۱۴۰۲: ۹۹) و ولایت عرضی نیز همان ارتباط و دوستی مؤمنان با یکدیگر است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۷-۸).

در مواردی که سخن از رابطه ولایت میان خداوند متعال و پیامبر اکرم (ص) با مؤمنان است، این رابطه طولی بوده و مؤلفه «سرپرستی و مسئولیت» در این کاربردها برجسته‌تر می‌شود؛ مثلاً: «اللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ» (آل عمران: ۶۸)، «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا» (بقره/۷۵۲) و «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا...» (مائده: ۵۵)؛ اما در مواردی که سخن از رابطه ولایت میان خود مؤمنان است، مؤلفه‌هایی چون «دوستی، همراهی، پیوند، اتحاد و محبت» برجسته‌تر می‌شوند؛ مانند: «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ» (توبه: ۷۱) یا «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا... بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ» (انفال: ۷۲). متناسب با این معنا، خدای متعال در قرآن کریم تأکید دارد که مؤمنان از برقراری رابطه ولاء با غیر مؤمنان بپرهیزند (حبیب الهی، ۱۳۹۹: ۱۴۳) گروه‌هایی چون یهود و نصاری (مائده: ۵۱)، اهل کتاب (مائده: ۵۷)، کافران (نساء: ۱۴۴)، منافقان (نساء: ۸۸-۸۹)، پدران و برادرانی که کفرپیشه هستند (توبه: ۲۳) و مؤمنانی که هنوز هجرت نکرده‌اند (انفال: ۷۲)، از مصادیق این نهی هستند. همچنین هم‌نشینی مکرر واژه «مؤمنون/الذین آمنوا» با ولایت، نشان از آن دارد که در جامعه ایمانی، رابطه ولاء بر اساس «ایمان»، یعنی ایمان به خدا و رسول (ص) شکل خواهد گرفت.

د) جمع‌بندی مؤلفه‌ها

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، ماده ثلاثی ولی به لحاظ معنایی ماده‌ای پیچیده و چندلایه است و معنای آن حاصل ترکیب چند مؤلفه معنایی است. با بهره‌گیری از تحلیل مؤلفه‌ای، به این مؤلفه‌های معنایی در ماده ولی دست‌یافتیم

که در ذیل فهرست شده‌اند:

۱. پیچیدن (ریشه لوی)؛
۲. همراهی، دنبال کردن، پیوستن به یکدیگر (ولایت عرضی)؛
۳. سرپرست و مسئول (ولایت طولی)؛
۴. دوستی و محبت؛
۵. یاریگری (نصرت)؛
۶. اعضای یک قبیله (فرهنگی).

۶. هم‌سنجی مؤلفه‌های اصطلاح با مؤلفه‌های مفهوم قرآنی

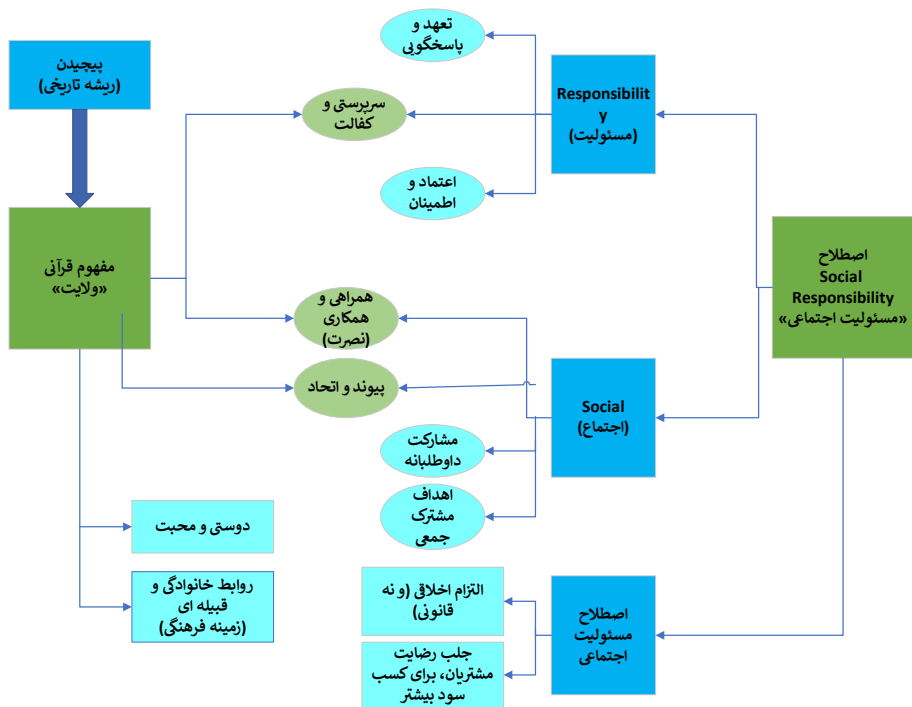
بر اساس روش و فرآیند طی شده، اصطلاح مسئولیت اجتماعی با مفهوم قرآنی ولایت، دارای مؤلفه‌های مشترک و مفترقی است. هم‌سنجی این مؤلفه‌ها، دستاورد این روش خواهد بود.

مؤلفه‌های همسو (مشترک): مؤلفه‌های «همراهی و همکاری، پیوند و اتصال، دنبال کردن»، مؤلفه‌های مشترک و همسو میان دو مفهوم مذکور هستند. مؤلفه «سرپرستی و مسئولیت‌پذیری» نیز مؤلفه مشترک دیگر بین آن دو است. پس، هم در مسئولیت اجتماعی و هم مفهوم ولایت، سخن از همراهی و پیوند عده‌ای با یکدیگر بوده و این همراهی، مسئولانه و همراه با تعهد نسبت به دیگر اعضای اجتماع مذکور است.

مؤلفه‌های ویژه اصطلاح: در بحث از مسئولیت اجتماعی، مبنای همراهی و همکاری بر اساس «منافع مشترک» بوده، و هدف نیز در نهایت کسب سود بیشتر است. مبنای التزام به مسئولیت‌های اجتماعی نزد افراد یا سازمان‌ها نیز «اخلاق» است و نه «قانون». یعنی مسئولیت اجتماعی، یک امر اخلاقی است و یک الزام قانونی محسوب نمی‌شود.

مؤلفه‌های خاص در مفهوم ولایت: مؤلفه خاص و برجسته در ولایت از منظر قرآن، مؤلفه «ایمان» و رابطه مؤمنانه است. در قرآن کریم، رابطه ولایت عبارت است از «همراهی و پیوند» مؤمنان با یکدیگر، که همراه با «مسئولیت‌پذیری» است؛ مسئولیت‌هایی نظیر «دوست داشتن» و «نصرت»

یکدیگر. درست مانند اعضای یک قبیله که چنین رابطه‌ای با هم دارند. مفهوم ولایت در قرآن، ناظر به جامعه‌سازی و جامعه‌پردازی است. قرآن بنا دارد یک «جامعه» بر مبنای «ایمان» ایجاد کرده و آن را از سایر جوامع (چون کفار، یهود و نصاری، منافقان و ...) تمایز دهد. ایجاد چنین جامعه‌ای مستلزم پذیرفتن «مسئولیت‌های اجتماعی» از جانب مؤمنان نسبت به یکدیگر است. بر اساس نمودار زیر، می‌توان مؤلفه‌های معنایی مشترک میان اصطلاح «مسئولیت اجتماعی» و مفهوم قرآنی «ولایت» را مشاهده کرد:

شکل ۱: پیوند مؤلفه‌ای میان مسئولیت اجتماعی و مفهوم قرآنی ولایت

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مسئله‌ای که این پژوهش در پی پاسخ آن بود، آن است که چگونه می‌توان یک اصطلاح تخصصی علوم انسانی نظیر «مسئولیت اجتماعی» را که در گفتمان عصر مدرنیته و علوم انسانی برخاسته از آن شکل گرفته است، در قرآن کریم که

از فرهنگ و گفتمانی متفاوت سر برآورده است، پی‌جویی و دنبال کرد. مسئله پیوند میان اصطلاحات مدرن با مفاهیم قرآنی، همواره یکی از مسائل پیچیده و اصلی در بحث از علوم انسانی اسلامی و علوم انسانی قرآن بنیان بوده است. برای این منظور، تلاش شد یک با استفاده از روش تحلیل مؤلفه‌ای، مفهومی که ارتباط نسبی با مسئولیت اجتماعی داشته باشد، از قرآن کریم کشف شود. مفهومی از قرآن کریم که مؤلفه‌های مشترکی با مسئولیت اجتماعی داشته و می‌تواند پیوندی معنایی را با آن برقرار کند، مفهوم ولایت است. البته وجود مؤلفه‌های مشترک، نافی مؤلفه‌های مفترق میان این دو نبوده و نیست و در روش پیشنهادی، به مؤلفه‌های ویژه هر یک نیز توجه شده است.

مطابق روش مذکور، ابتدا به واسازی اصطلاح مورد نظر دست یازیدیم. بر اساس تحلیل مؤلفه‌ای مسئولیت اجتماعی، مؤلفه‌هایی چون: «پیوند و همراهی، مشارکت داوطلبانه، و تلاش برای دستیابی به اهداف مشترک»، مؤلفه‌های اصلی بوده و مؤلفه‌ای چون «التزام اخلاقی» مؤلفه توضیحی است و «جلب رضایت مشتری برای کسب سود بیشتر» مؤلفه‌ای ویژه در اصطلاح مسئولیت اجتماعی است. در گام دوم به سراغ مفهوم قرآنی ولایت رفتیم و به تحلیل مؤلفه‌ای آن مبتنی بر رویکردهای گوناگون معناشناسی (تاریخی، ساختاری و فرهنگی) پرداختیم. این مفهوم قرآنی، مؤلفه‌هایی شامل: «پیوند و همراهی (ولایت عرضی)، سرپرستی و مسئولیت‌پذیری (ولایت طولی) و نصرت و یاریگری» را در بردارد. در بعد فرهنگی نیز این مفهوم اشاره به روابط خانوادگی و درون قبیله‌ای داشته و از این نظام خانوادگی به عاریت گرفته شده و در گفتمان دینی مطرح شده است.

در نهایت و در گام سوم، مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی و ولایت، با یکدیگر هم‌سنجی شده و مؤلفه‌های مشترک و مفترق آنان مشخص گردید. بر این اساس، دو مفهوم مذکور در مؤلفه‌هایی چون: «همراهی و همکاری» و «مسئولیت‌پذیری» اشتراک داشته و قابل مقایسه با یکدیگر هستند. همچنین مؤلفه‌های مفترق میان این دو نیز شناسایی شد.

این مطالعه موردی نشان داد، مسئولیت اجتماعی در علوم انسانی مدرن، مسئله‌ای در حوزه اخلاق کسب‌وکار بوده و عمدتاً ناظر به مسئولیت شرکت‌ها و بنگاه‌های

اقتصادی در قبال جامعه‌ای که از آن کسب درآمد می‌کنند، مطرح شده است. آنچه از طرح مسئولیت اجتماعی در گفتمان مدرن مقصود بوده، در نهایت نه ایجاد یک جامعه منسجم و بالنده و یادآوری مسئولیت‌های افراد در قبال جامعه خودشان، که بیشتر برای بهینه کردن و توسعه سودآوری شرکت‌ها بوده است. در مقابل، مفهوم قرآنی ولایت دارای جهت‌گیری و گفتمانی متفاوت است. مفهوم ولایت در جامعه ایمانی معنا پیدا می‌کند و صرفاً ناظر به سود مادی نیست. این مفهوم از یک سو اشاره به لزوم پیوند، دوستی و همگرایی میان مؤمنان دارد، و از سوی دیگر به معنای مسئولیت اجتماعی آنان اشاره می‌کند. مطابق این مفهوم قرآنی، مؤمنان هم بایستی پیوندها را در میان خود هرچه بیشتر مستحکم کرده و دوستی و برادری را در میان خود گسترش دهند، و هم نسبت به مسئولیت‌هایی که در برابر یکدیگر دارند، آگاه و فعال بوده و از این مسئولیت‌ها غفلت نورزند؛ مسئولیت‌هایی چون امر به معروف و نهی از منکر، نصرت و یاری یکدیگر، اصلاح‌گری میان مؤمنان و ... که آیات قرآنی کریم اشارات فراوانی به آن‌ها دارند. بنابراین قرآن کریم به مسئولیت اجتماعی افراد در جامعه، در قالب مفهوم «ولایت»، بسیار اهمیت داده است؛ درحالی که گفتمان علوم انسانی مدرن، مسئولیت اجتماعی را تنها در حد اخلاق کسب‌وکار و راهی برای توسعه سودآوری دیده است.

نتیجه آنکه می‌توان بین اصطلاح مسئولیت اجتماعی در گفتمان مدرن، با مفهوم ولایت در قرآن کریم، پیوندی معنایی برقرار کرد. این پیوند معنایی، خود مقدمه‌ای است برای پیوند و گفتگو میان این دو در سطوح بالاتر از زبان، یعنی سطح نظریه و نظام فکری. بر اساس این پیوند، می‌توان گفتگوی قرآن و علوم انسانی را در سطح نظریات و اندیشه‌ها نیز برقرار کرد و به مقایسه آراء و نظریات درباره مسئولیت اجتماعی از منظر قرآن پرداخته و نظریات موجود را مورد نقد و ارزیابی قرار داد. به نظر می‌رسد با در اختیار داشتن چنین پیوندهای زبانی میان قرآن و علوم انسانی در سطح گسترده، راه برای گفتگو میان این دو گفتمان دور از هم، فراهم شده و به تدریج آرمان «علوم انسانی قرآن بنیان» که حاصل این گفتگو خواهد بود، تحقق خواهد یافت.

منابع و مآخذ

- ۱- *قرآن کریم.
- ۲- ابن فارس، احمد، (۱۴۰۴ ق)، معجم مقاییس اللغة، قم، مکتب الإعلام الإسلامی.
- ۳- ابن درید، محمد بن حسن، (۱۹۸۸ م)، جمهره اللغة، بیروت، دارالعلم للملایین.
- ۴- ابوهلال عسکری، حسن بن عبدالله (۱۴۰۰ ق)، الفروق فی اللغة، بیروت، دارالآفاق الجدیدة.
- ۵- اخوان، محمد حسین، حسین شجاعی، (۱۴۰۱)، «روش پیجویی اصطلاحات تخصصی علوم انسانی در قرآن کریم (رویکردی معناشناختی)»، فصلنامه پژوهش های قرآنی، شماره ۱۰۴، ص ۱۰۱-۱۳۰.
- ۶- ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱ ق)، تهذیب اللغة، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ۷- امیدوار، علیرضا (۱۳۸۷)، «ترویج مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها، تکمیل کننده و جایگزین سیاست‌ها و وظایف دولت»، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، پژوهش نامه شماره ۲۱، ص ۱-۱۰.
- ۸- انوری، حسن (۱۳۸۲)، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، نشر سخن.
- ۹- حبیب اللهی، مهدی؛ طهماسبی بلداجی، اصغر؛ زمانی پزوه، مریم؛ ابراهیم پور، شوکت، (۱۳۹۹)، «ارزیابی منابع مقاله «حجة الوداع» در دایرة المعارف قرآن لایدن»، قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره ۱۵ (۲۸)، ص ۱۴۳-۱۶۴. doi: ۱۰.۲۲۰۳۴/۱۰/۶۶۴۳.qkh/۲۰۲۰.
- ۱۰- خان بابا، محمد مراد؛ فاکر میبدی، محمد؛ شیرخانی، علی، (۱۴۰۲)، «قلمرو ساختار نظام سیاسی در قرآن»، قرآن و علم، ۱۷ (۳۲)، ص ۹۹-۱۲۰. doi: ۱۰.۲۲۰۳۴/۱۰/۸۴۶۸.qve/۲۰۲۳.
- ۱۱- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲)، لغت نامه دهخدا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۲- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ ق)، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دارالقلم.
- ۱۳- سبحان نژاد، مهدی، (۱۳۷۹)، مسئولیت پذیری اجتماعی در برنامه درسی کنونی دوره ابتدایی ایران و طراحی برای آینده، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- ۱۴- سیاح، احمد، (۱۳۷۸)، فرهنگ بزرگ جامع نوین عربی به فارسی (ترجمه المنجد)، قم، مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان. نسخه الکترونیکی به آدرس: <https://library.tebyan.com/fa/Viewer/Text/1/69692/net/>
- ۱۵- شاه آبادی، میرزا محمد علی، (۱۳۸۰)، شذرات المعارف، تهران، بنیاد علوم و معارف اسلامی دانش پژوهان.
- ۱۶- طالبی، ابوتراب، خوشبین، یوسف، (۱۳۹۱)، «مسئولیت پذیری اجتماعی جوانان»، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۵۹، ص ۲۱۶-۲۴۹.
- ۱۷- عمید، حسن، (۱۳۶۳)، فرهنگ عمید، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۱۸- فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۰۹ ق)، کتاب العین، قم، نشر هجرت.
- ۱۹- فضل الهی، سیف الله، (۱۳۹۴)، «مسئولیت پذیری دانشجویان: عوامل تأثیرگذار و اولویت‌ها»، نشریه فرهنگ در دانشگاه اسلامی، سال ۵، شماره ۳، ص ۳۲۷-۳۴۶.
- ۲۰- کماتی، مهدی، (۱۴۰۰)، مدل مسئولیت‌پذیری اجتماعی قرآن، تهران، مؤسسه فرهنگی دارالحدیث.
- ۲۱- لاوسن، آلن، (۱۳۸۱)، مدیریت اخلاقی در خدمات دولتی، ترجمه محمد رضا ربیعی

مندجین و حسن کیوریان، تهران، نشر یکان.

۲۲- مرادی، گل‌مراد؛ منصور حقیقتیان، منصور؛ هاشمیان فر، سید علی، (۱۳۹۱)، «بررسی تأثیر جامعه‌پذیری سازمانی بر مسئولیت اجتماعی کارکنان (مورد مطالعه شرکت نفت کرمانشاه)»، نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۵۱، ص ۷۱-۹۶.

۲۳- مشکور، محمد جواد، (۱۳۵۷)، فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

۲۴- نوریخس، یونس؛ اکبریان، مصطفی، (۱۳۹۶)، «تبیین جامعه‌شناختی مسئولیت اجتماعی بنگاه‌های اقتصادی-انتفاعی بر اساس هنجارهای اخلاقی دینی (مورد مطالعه: مدیران دانشگاه آزاد اسلامی و بانک پارسیان در شهر تهران)»، مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران، شماره ۹، ص ۴۱-۶۱.

۲۵- یزدان پناه، لیلیا؛ حکمت، فاطمه، (۱۳۹۳)، «بررسی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی جوانان؛ (مطالعه‌ی دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان)»، مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره ۸، ص ۱۲۸-۱۵۲.

26- Barthorpe, W. Mitchell, G.S. and Loveley, R. (2007), Corporate Social Responsibility and Economic Behavior. *Economic Research Quarterly*, Vol. 11 (3) 103-114.

27- Beeston A. F. L. & Others (1982), *Sabaic Dictionary*, YAR, University of Sanna.

28- Bhattacharya C. B., Sen, Sankar & Daniel Korschun (2003), The role of corporate social responsibility in strengthening multiple stakeholder relationships: A field experiment, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 34, pages 158-166.

29- Black, Jeremy & others (2000), *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

30- Carroll, A. (1999) Corporate Social Responsibility: Evolution of a Definitional Construct, *Academy of Management Review*, Vol. 4, pp. 268-296.

31- Drower, E.S. & Macuch, R. (1963), *A Mandaic Dictionary*, London: Oxford University Press.

32- Gesenius, William (1939), *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, ed. F.A. Brown, London: Oxford.

33- Glare, P.G.W. (1968), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, Clarendon.

34- Jastrow, Marcus (1903), *A Dictionary of the Targumim (2 Volume)*, London/New York.

35- Leslau, Wolf (1987), *Comparative Dictionary of Ge'ez (Class. Ethiopic)*, Wiesbaden: Harrassowitz.

36- Meriam-Webster Dictionary, Online version: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/responsibility>, and <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Society>, 2022

37- Orel, Vladimir & Stolbova (1995), Olga, *Hamito-Semitic Etymological Dictionary*, Leiden: Brill.

38- Payne Smith, R. (1957). *A Compendious Syriac Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.

39- Salewski, M., Zülch, H. (2014), The Association between Corporate Social Responsibility (CSR) and Earnings Quality – Evidence from European Blue Chips, SSRN Electronic Journal: <https://ssrn.com/abstract=2141768>

40- Skeat, W.W. (1963), *An Etymological Dictionary of the English Language*, Oxford, Clarendon.

REFERENCES

*The Holy Quran.

1. Abu Hilal al-Askari, Hasan bin Abdullah (1400 AH), Al-Furuq fi al-Lugha, Beirut, Dar al-Afaq al-Jadidah.
2. Akhavan, Mohammad Hossein; Shojaei, Hossein, (1401), "The method of searching specialized humanities terms in the Holy Qur'an (semantic approach)", Qur'anic Research Quarterly, No. 104, pp. 101-130.
3. Al-Farahidi, Khalil bin Ahmad, (1409 AH), Kitab al-Ain, Qom, Hijrat Publishing.
4. Al-Raghib Isfahani, Hussein bin Muhammad, (1412 AH), Mufradat Alfaz al-Qur'an, Beirut, Dar al-Qalam.
5. Amid, Hasan, (1363), Farhang Amid, Tehran, Amirkabir Publications.
6. Anvari, Hasan (1382), Sokhan Great Dictionary, Tehran, Sokhan Publishing House.
7. Azhari, Muhammad bin Ahmad (1421 AH), Tahdhib al-Lugha, Beirut, Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
8. Barthorpe, W. Mitchell, G.S. and Loveley, R. (2007), Corporate Social Responsibility and Economic Behavior. Economic Research Quarterly, Vol. 11 (3) 103-114.
9. Beeston A. F. L. & Others (1982), Sabaic Dictionary, YAR, University of Sanna.
10. Bhattacharya C. B., Sen, Sankar & Daniel Korschun (2003), The role of corporate social responsibility in strengthening multiple stakeholder relationships: A field experiment, Journal of the Academy of Marketing Science, 34, pages 158–166.
11. Black, Jeremy & others (2000), A Concise Dictionary of Akkadian, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
12. Carroll, A. (1999) Corporate Social Responsibility: Evolution of a Definitional Construct, Academy of Management Review, Vol. 4, pp. 268-296.
13. Dehkhoda, Ali Akbar (1372), Dehkhoda Dictionary, Tehran, Tehran University Press.
14. Drower, E.S. & Macuch, R. (1963), A Mandaic Dictionary, London: Oxford University Press.
15. Fazlollahi, Saifollah, (1394), "Responsibility of students: influencing factors and priorities", Farhang magazine in Islamic University, Year 5, No 3, pp. 327-346.
16. Gesenius, William (1939), A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament, ed. F.A. Brown, London: Oxford.
17. Glare, P.G.W. (1968), Oxford Latin Dictionary, Oxford, Clarendon.
18. Ibn Duraid, Muhammad Bin Hasan, (1988 AD), Jamharat al-Lugha, Beirut, Dar al-Ilm li al-Malayin.
19. Habibollahi, Mahdi; Tahmasebi Baldaji, Asghar; Zamani Pazouh, Maryam; Ebrahimpour, Shokat, (1399), "Evaluation of the sources of the article 'Hajjah Al-Wadaa' in the Leyden Qur'an Encyclopaedia", Qur'anic Research of Orientalist, No. 15(28), pp. 143-164. DOI: 10.22034/qkh.2020.4643.
20. Ibn Faris, Ahmad, (1404 A.H.), Mu'jam Maqayis al-Lugha, Qom, Maktab al-Ilam Islami.
21. Jastrow, Marcus (1903), A Dictionary of the Targumim (2 Volumes), London/New York.
22. Kamani, Mahdi, (1400), The Social Responsibility Model of the Qur'an, Tehran, Dar al-Hadith Cultural Institute.
23. Khan Baba, Mohammad Morad; Faker Meybodi, Mohammad; Shirkhani, Ali, (1402), "The structur scope of the political system in the Qur'an", Qur'an and Science,

- 17(32), pp. 120-99. DOI: 10.22034/qve.2023.8468.
24. Lawson, Alan, (1381), Ethical management in government services, translated by Mohammad Reza Rabiei Mandjin and Hassan Kiorian, Tehran, Yekan Publishing.
25. Leslau, Wolf (1987), Comparative Dictionary of Ge'ez (Class. Ethiopic), Wiesbaden: Harrassowitz.
26. Mashkoo, Mohammad Javad, (1357), Arabic comparative dictionary with Semitic and Iranian languages, Tehran: Farhang Iran Foundation Publications.
27. Meriam-Webster Dictionary, Online version: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/responsibility>, and <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Society>, 2022
28. Moradi, Golmorad; Mansoor Haghghighian, Mansoor; Hashemianfar, Seyed Ali, (1391), "Investigating the effect of organizational socialization on the social responsibility of employees (case study of Kermanshah Oil Company)", Journal of Applied Sociology, No. 51, pp. 71-96.
29. Noorbakhsh, Yunus; Akbarian, Mustafa, (1396), "Sociological explanation of social responsibility of economic-profitable enterprises based on religious moral norms (case study: directors of Islamic Azad University and Parsian Bank in Tehran)", Journal of Social Issues of Iran, No. 9, p. 41 -61.
30. Omidvar, Alireza (1387), "Promoting social responsibility of companies, complementing and replacing government policies and duties", Strategic Research Institute, Research Journal, No. 21, pp. 10-1.
31. Orel, Vladimir & Stolbova (1995), Olga, Hamito-Semitic Etymological Dictionary, Leiden: Brill.
32. Payne Smith, R. (1957). A Compendious Syriac Dictionary. Oxford: Clarendon Press.
33. Salewski, M., Zülch, H. (2014), The Association between Corporate Social Responsibility (CSR) and Earnings Quality – Evidence from European Blue Chips, SSRN Electronic Journal: <https://ssrn.com/abstract=2141768>
34. Sayyah, Ahmed, (1378), the comprehensive modern Arabic-to-Persian dictionary (translation of Al-Munjid), Qom, Tebian Cultural and Information Institute. Electronic version at: <https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Text/69692/1>
35. Shahabadi, Mirza Mohammad Ali, (1380), Shadharat al-Ma'arif, Tehran, Islamic Sciences and Education Foundation of Researchers.
36. Skeat, W.W. (1963), An Etymological Dictionary of the English Language, Oxford, Clarendon.
37. Sobhannejad, Mehdi, (1379), Social responsibility in the current curriculum of the elementary school in Iran and design for the future, Master's thesis, Tarbiat Modarres University.
38. Talebi, Abu Torab; Khoshbin, Youssef, (1391), "Social Responsibility of Youth", Social Science Quarterly, No. 59, pp. 216-249.
39. Yazdan Panah, Leila; Hekmat, Fatemeh, (1393), "Investigation of factors affecting the social responsibility of young people; (Study of students of Shahid Bahonar University of Kerman)", Journal of Social Studies of Iran, Vol. 8, pp. 128-152.